

ELS PAPIRS ARAMEUS D'ELEFANTINA: RELIGIÓ I CULT E D'UNA COMUNITAT JUEVA PREEXÍLICA I PREBÍBLICA

Eulàlia VERNET

Summary

The island of Elephantine is located in the north of the first Nile cataract, opposite the old city called Sun in imperial Aramaic. This ancient island of the Nile became famous among Semitists and archaeologists for the discovery in the early twentieth century of Aramaic papyri dated from the VI-V century BC. These Aramaic documents inform us that, under the rule of the Achaemenid Empire from 525 BC, Elephantine became the centre of the Persian military command in Egypt. A community of mercenary soldiers lived there, composed of military regiments (Aram. *degalim* דגלים) of Jewish soldiers (Aram. *hilá Yehudá* חילא יהודה). The aim of this paper is to offer an updated overview of the religion and the pantheon of the Jewish community that lived on the island as a military garrison, as seen through the papyri and ostraka that were found in Elephantine at the beginning of the 20th century.

Key Words: Imperial Aramaic; Aramaic Papyri; Elephantine Jewish religion; Temple of Elephantine; the trigrammaton *Yhw* in Elephantine.

Paraules clau: Imperi arameu, papirs arameus, religió jueva elephantina, temple d'Elefantina, el trigrammaton *Yhw* a Elefantina.

INTRODUCCIÓ

Aquest article vol oferir una mirada actualitzada sobre la religió, el culte i les creences de la colònia militar jueva que, en època de domini

Eulàlia VERNET,
«Els papirs arameus d'Elefantina: religió i culte d'una comunitat jueva preexílica i prebíblica»,
en *Església i comunitats jueves i cristianes en el món bíblic i postbíblic*
(ScrBib 16, Barcelona: PAM – ABCat 2017, pp. 53-77)

persa a Egipte, residí a l'illa d'Elefantina. Ho farem mitjançant la descripció dels papirs arameus que s'hi descobriren i la informació contrastada per les troballes arqueològiques que s'hi feren.

L'illa d'Elefantina és situada al nord de la primera cascada del Nil, davant l'actual ciutat d'Asuan.¹ La fama li és deguda a la troballa, a principis del segle xx, d'un seguit de papirs, datables dels segles vi-v aC, escrits en arameu, que testimonien la vida quotidiana, cultural i religiosa d'una guarnició militar jueva que residí en aquest lloc.² El nom grec d'Elefantina (Ἐλεφαντίνη) és una traducció del nom egipci *'ibw* (també *'bw*), conservat en el nom arameu *yḇ* (ܝܒ).³ D'antic, l'illa estava consagrada a Ḥnum, el déu egipci que, entre altres funcions, s'encarregava de controlar la inundació anual del Nil, a partir de la primera cascada.⁴

Sota el domini de l'Imperi Aquemènida, d'ençà de l'any 525 aC, Elefantina esdevingué el centre del comandament militar persa a Egipte: s'hi establí una comunitat de mercenaris militars, formada per regiments o companyies de soldats jueus (*degalim*, דגלים «destacaments militars»), designats en els papirs com a *hîlâ' yehudâ* (חילא יהודה).

1. ELS PAPIRS D'ELEFANTINA

En l'època moderna, l'illa d'Elefantina es féu coneguda arran de la descoberta, el 10 de gener de 1906,⁵ per un grup d'arqueòlegs alemanys,⁶ d'una sèrie de papirs, escrits en arameu.

1. Aquesta ciutat, en arameu aquemènida, tenia el nom de Sun; en la Bíblia hebrea se la cita com a Syene (Ez 29,10).

2. Quant al tema de les prospeccions arqueològiques dutes a terme a l'illa d'Elefantina, vegeu especialment B. Porten (1995), W. Kaiser (1998) i A. Rohrmoser (2014, 38-44).

3. Pel que sembla, el topònim rebé aquest nom, pel fet que la roca natural al llarg del Nil té la fesomia d'un ramat d'elefants (Schalit 2007, 311).

4. Durant l'Imperi Antic (ca. 2700-2200 aC), Elefantina fou coneguda com a «Porta del sud», perquè era la ciutat d'Egipte més meridional i una frontera natural que defensava l'entrada a Egipte des de la Núbia. Durant l'Imperi Mig (ca. 2137-1781 aC) i l'Imperi Nou (ca. 1550-1070), Elefantina fou el centre de l'administració egípcia de Núbia.

5. Vegeu les observacions escrites en el diari de l'excavació pel director Otto Ruben-Sohn el dia de la troballa (Rohrmoser 2014, 39, n. 80), «Donnerstag, 10. Januar 1906: Im aramäischen Viertel werden 2 gerollte, vollständige aramäische Papyri, viele große Fragmente und viel Kleinzeug gefunden. Zwischen den aramäischen Fragmenten finden sich einige wenige demotische Brocken aus der Ptolemäerzeit.»

6. Vegeu en aquest sentit Rohrmoser (2014, 38), «In Elephantine wurden die ersten Grabungen primär wegen der in Assuan aufgetauchten Papyri unternommen, die von Sayce und Cowley 1906 unter dem Titel *Aramaic Papyri Discovered at Assuan*, publiziert wurden. [...] Die

Així i tot, ja a les acaballes del segle XIX els estudiosos es feren ressò que s'havien trobat papirs antics, escrits en arameu i en grec, a diferents antiquaris de Luxor, la qual cosa va posar en estat d'alerta els estudiosos europeus (Rohrmoser 2014, 40-41).⁷

La documentació d'aquests papirs conté informació de tota mena, l'epicentre de la qual és la comunitat jueva que hi visqué. Tal documentació és formada per cartes, llistes, contractes legals i textos històrics i literaris. Aquests famosos documents, coneguts amb el nom genèric de *papirs d'Elefantina*, foren publicats en una primera edició per A. E. Cowley (1923), mentre que una segona col·lecció fou editada per Emil G. Kraeling l'any 1953.⁸

La colònia militar jueva que hi residí ens és ben coneguda gràcies a aquests papirs, els quals descriuen la vida dels mercenaris que hi visqueren durant els segles VI-V aC. Aquests papirs són importants també perquè ens informen d'esdeveniments històrics fins aleshores desconeguts, i de la religió dels jueus que hi residiren.

Els papirs són una joia en l'àmbit de la llengua: l'arameu d'aquests documents conté unes característiques lingüístiques i lèxiques que el fan únic, en el marc de l'arameu oficial o aquemènida, i, en determinats casos (com per exemple en el cas de l'evolució del sistema verbal, l'ús de les perífrasis, etc.) esdevé una baula entre l'arameu epigràfic antic i l'arameu oficial, bíblic i rabínic: per fonologia i morfologia, per lèxic i per sintaxi l'arameu d'Elefantina és un testimoni lingüístic de primer ordre.

erste Grabungskampagne in Elephantine unter der Leitung von Otto Ruben-Sohn dauerte vom 30. Januar 1906 bis zum 3. März 1906». Vegeu també Rohrmoser (2014, 39), quant a les troballes realitzades pels alemanys i francesos a l'illa d'Elefantina: «Die Deutschen entdeckten die größte bis dahin bekannte Sammlung aramäischer Papyri aus der Zeit des 5. Jh. v. Chr., dazu etliche griechische und demotische Schriftstücke. Die Franzosen fanden neben den großen Tempel, die sie ausgraben, nur eine große Anzahl Ostraka, deren Bedeutung in der Wissenschaft erst spät erkannt wurde.»

7. Així, per exemple, els papirs que actualment es troben al Brooklyn Museum foren comprats arran de la descoberta que l'egiptòleg americà Charles Edwin Wilbour féu a Assuan l'any 1893.

8. Quant a la història de l'edició dels papirs, vegeu Rhormoser (2014, 43-44). Quant a l'edició del corpus textual dels papirs arameus d'Egipte en general i d'Elefantina en particular, vegeu especialment les publicacions següents: A. E. Cowley (1903 i 1923); A. H. Sayce i A. E. Cowley (1906); E. Sachau (1911); E. Meyer (1912); E. L. Sikenik i E. Y. Kutscher (1942); E. Y. Kutscher (1945); E. Kraeling (1953); G. R. Driver (1957); R. Yaron (1958); E. Bresciani i M. Kamil (1966); B. Porten (1968 i 1986-1993); J. Ribera-Florit (2001); J. M. Lindenberger (2003); A. Rohrmoser (2014, 379-432).

1.1. *Contingut dels papirs*

Com ja s'ha comentat, alguns dels papirs d'Elefantina van aparèixer al mercat d'antiguitats de Luxor ja a finals del segle XIX. Aquests primers textos són de diferents tipus: onze contractes de l'arxiu familiar d'un tal Ananies, fill d'Azaries; deu contractes de l'arxiu familiar de Mibtahiya, filla de Mahseia, i tretze cartes del sàtrapa Aršames i d'altres oficials perses.

Ja a inicis del segle XX, en les excavacions dutes a terme a l'illa d'Elefantina (1907), s'hi van trobar vuit cartes de l'arxiu de Jedania, fill de Gemaria; un memoràndum; dos textos amb llistes de noms de persones; tres cartes d'un tal Hosahaia, fill de Natan; un seguit de textos legals;⁹ les *Paraules d'Ahiqar*, en arameu, i fragments arameus de la inscripció de Behistun (o Bisitun), el pamflet polític propagandístic de les gestes militars del rei Darius; diversos *memoranda*, escrits al revers d'on hi havia escrita la inscripció de Behistun (segurament per a reaprofitar-ne el material); un seguit de textos administratius; un conjunt de cartes escrites per les autoritats perses; tretze *ostraka* i un altre grup de tres cartes, escrites des de la guarnició de Migdol i adreçades a Elefantina.¹⁰

1.2. *Procedència dels escribes*

Els documents trobats a Elefantina foren escrits per escribes professionals: se'n poden comptar fins a tretze, en tota la diacronia dels papirs. D'aquests tretze escribes, n'hi ha set que porten noms no jueus (els textos escrits per aquests escribes provenen de la ciutat de Siene, i no pas d'Elefantina).¹¹

La raó per la qual s'han triat escribes arameus de la ciutat de Siene es pot explicar si tenim present que determinades transaccions legals s'havien de dur a terme en presència del comandant de la guarnició, que tenia la seva residència a Siene.¹²

9. Quant a la bibliografia relativa al corpus textual legal trobat a Elefantina, vegeu especialment R. Yaron (1957, 1958 i 1961).

10. Quant a la datació dels papirs, el més antic, un contracte que estipula un intercanvi de béns, és del 495 aC, mentre que el més tardà és una carta amb data del 399 aC.

11. Així mateix, els noms dels testimonis que apareixen en algunes de les transaccions d'aquests textos són arameus.

12. Altres transaccions, però, no caldria haver-les fetes en presència del comandant i, tanmateix, foren fetes a Siene per escribes arameus: se'n desconeix la raó.

1.3. *Descripció dels papirs*

Quant a la descripció dels papirs, val a dir que el format final dels textos no és, en general, gaire acurat: hi ha moltes línies supralinears, marginals i afegides a última hora.

S'hi troben també alguns errors gramaticals, així com incongruències quant a les dates babilòniques i egípcies. En alguns textos hi ha moltes paraules raspades i reescrites. Però també s'ha de dir que hi ha textos de factura impecable, com ara la carta que fou enviada a Bagothi, el governador de Judea (TAD A,4.7).

2. ELS JUEUS A EGIPTE

Els jueus residents a Egipte s'hi van establir arran de la diàspora que es generà de resultes de les destruccions dels regnes d'Israel i de Judà. S'hi van anar instal·lant d'una manera esglaonada, en onades successives i, en general, hi eren acollits favorablement.¹³

Molts d'aquests refugiats eren soldats i van fundar colònies militars, com ara les de Migdol, Taphanhes i Memfis. De fet, però, el que més es coneix d'aquesta època és l'assentament de jueus que es troba a l'illa d'Elefantina.

2.1. *Fundació de la colònia militar*

Respecte de la data de fundació de la colònia militar d'Elefantina s'han formulat diferents hipòtesis. Pels continguts dels papirs i les característiques del culte que seguien, alguns estudiosos suggereixen que hauria estat fundada per habitants del regne d'Israel o de Samaria. Altres investigadors, però, sostenen que el lloc d'origen d'aquests jueus hauria estat la colònia de Iadi, al sud de l'Anatòlia.¹⁴

En la *Carta d'Arístees*¹⁵ se'ns informa que, durant les guerres que el faraó Psamètic va realitzar contra el rei de Núbia, hi va haver soldats jueus que

13. Vegeu, quant al tema de la diàspora jueva en l'antiguitat, G. Bohak (2002).

14. Vegeu, quant a aquest tema, Rohrmoser 2014: 73-81, on s'hi detalla la hipòtesi controvertida.

15. L'objectiu de l'anomenada *Carta d'Arístees* és el d'explicar el motiu pel qual la Llei dels jueus va ser traduïda al grec, a Alexandria, sota el regnat de Ptolomeu Filadelf (283-246 aC). Pel que sembla, la *Carta* intenta mostrar als seus contemporanis a Alexandria que les seves escriptures traduïdes al grec són absolutament legítimes i no necessiten cap mena de revisió.

es van allistar al seu exèrcit.¹⁶ Sembla, doncs, que el Psamètic al qual es refereix el passatge de la *Carta d'Arístees* hagi de ser el faraó Psamètic I, qui, per a establir la seva posició pel damunt de les altres dinasties locals, per a unir Egipte sota el seu únic regnat, i per a desfer-se dels assiris, va confiar la formació del seu exèrcit a mercenaris estrangers.

És probable que, cap al 650 aC, el rei Manasés de Judà hagués enviat soldats de les seves tropes per ajudar el faraó Psamètic a desfer-se de l'amenaça assíria i que el rei Psamètic hagués reclutat aquests soldats per una campanya en contra del rei de Núbia, tal com recull la *Carta d'Arístees*. Posteriorment, segons aquesta teoria, aquestes tropes haurien residit permanentment a Elefantina.

2.2. La milícia jueva d'Elefantina

Gràcies als papirs trobats, tenim força informació sobre els soldats que vivien a l'illa d'Elefantina, a prop de l'antiga Siene (l'actual Assuan). La documentació en arameu trobada a l'illa d'Elefantina és testimoni que existí allí un assentament jueu, al qual anomenaven «la milícia jueva» (lit. «la força jueva», חילא יהודה). Es tractava d'un grup essencialment militar, on les famílies estaven organitzades en unitats guerreres; tenien un temple dedicat a Iaho (*Yhw*), és a dir, Iahwê, on se li oferien sacrificis.¹⁷

Hi havia també, però, jueus a Elefantina que no eren part integrant del regiment militar. Cada soldat jueu pertanyia a un *degel* (companyia o regiment) i se'l coneixia com a *ba'al degel* («home del *degel*», בעל דגל),¹⁸ mentre que el ciutadà civil era designat com a *ba'al qiryâ* («home de la ciutadella», vegeu Cowley 5:9, 13:10).

Els soldats d'Elefantina rebien una paga del rei (Cowley 24) i duïen a terme una vida familiar normal.¹⁹ Schalit (2007, 314) ha comparat l'es-

16. Es tracta del faraó Psamètic II, que el 591, amb un exèrcit de mercenaris, va atacar Núbia. Aquests mercenaris van escriure una sèrie de *grafitis* als colossos de Ramsès II, a Abu Simbel. Els noms gravats a la pedra indiquen que en aquest exèrcit de mercenaris hi havia soldats caris, jonis, soldats de Rodes i fenicis, però no pas jueus.

17. Tal com detallarem més endavant, pel que sembla, l'edifici era molt similar al Temple de Jerusalem.

18. El terme *degalim* no és hebreu, sinó que és un manlleu persa o babiloni; un altre préstec del persa, present en aquests papirs arameus, és *fratarak*, «general», el dirigent de la guarnició (חילא) de la fortalesa jueva: aquests dirigents no eren pas jueus.

19. Els contractes legals trobats a Elefantina ens testimonien les diverses maneres en què se solien designar els jueus: «l'arameu de la fortalesa de Siene», «l'arameu de la fortalesa d'Elefantina», «jueu de la fortalesa d'Elefantina», etc. Quan aquests jueus s'autoanomenen en els

tatus del jueu d'Elefantina del segle v amb el de la colònia militar jueva babilònica enviada, sota comandament d'Antíoc III, a les regions de Frígia i Lídia.

Pels papirs sabem que a finals del segle v aC el líder de la comunitat d'Elefantina era Iedonies, fill de Gemaria, el qual escrigué amb els seus col·legues les lletres famoses sobre el seu temple, adreçades al governador persa de Judà, Bagohi.

Jueus i no jueus habitants de Siene servien al mateix destacament, però els líders dels destacaments i de les centúries (que agrupaven uns quants destacaments) no eren pas jueus: per l'onomàstica es pot deduir que aquests dirigents militars eren perses, babilonis i arameus. Els comandants de les guarnicions eren tots perses. L'única persona amb nom jueu que ocupava un càrrec d'una certa importància fou un tal Ananies, escriba i canceller a la cort del governador sàtrapa Aršames, a Memfis.

Els papirs d'Elefantina no ens donen cap informació sobre les tasques militars que desenvolupaven aquests soldats. Malgrat tot, se suposa que, per la seva situació geogràfica, aquesta guarnició d'Elefantina devia ser l'encarregada del manteniment de la flota del Nil, de l'observació del Nilòmetre (crescudes del Nil) i de la supervisió del comerç en aquesta zona, així com del cobrament d'impostos als nubis. L'illa de Ieb també era un punt estratègic per a iniciar expedicions cap a Núbia i per a iniciar viatges de caravanes que venien del sud cap a Egipte. Aquests soldats segurament s'encarregarien d'acompanyar tots dos grups.²⁰

L'oficial en cap de la guarnició d'Elefantina també exercia una doble funció: la militar, com a cap de la guarnició, i la civil i judicial, com a dirigent i jutge dels habitants de la colònia, tant dels soldats militars com de les seves famílies.

3. RELIGIÓ DELS JUEUS D'ELEFANTINA

El segle VII aC és el moment en què, amb l'arribada dels assiris, es funden les primeres comunitats a la diàspora d'Egipte. Aquestes primeres

papirs que es conserven, es titllen de «ciudadans d'Elefantina», mentre que els seus dirigents hi són designats com a «habitants de Siene, que tenen propietats a la fortalesa d'Elefantina».

20. És probable també que aquesta guarnició s'hagués pogut encarregar de la supervisió del Nilòmetre, caracteritzat per un sistema estricte de mesures, el qual registrava cada pujada del Nil. D'aquesta manera es podia fer la distribució de l'aigua, així com també dur a terme treballs als canals de rec en l'època adequada, etc.

comunitats són pre-deuteronomiques (prèvies al 622 aC),²¹ segueixen un culte politeïsta i sincretista, previ a la reforma del rei Josies. En el cas d'Elefantina, la comunitat jueva que hi resideix és una comunitat prebíblica, en el sentit que no s'han trobat textos bíblics a l'illa: no s'hi ha documentat cap fragment del Pentateuc, ni de Profetes, ni d'Escrits.

El fet que els jueus d'Elefantina haguessin tingut un temple dedicat al déu *Yhw* va ser un dels descobriments més interessants. En el camp del culte i religió, tot i que els jueus d'Elefantina no es deixen assimilar, sí que, però, es deixaran influenciar. En aquest sentit, doncs, la religió dels jueus d'Elefantina a Egipte es podria definir de la manera següent:

- a) És una religió totalment preexílica; per tant, cananea i politeïsta.
- b) Aquesta religió apareix lligada estretament a la vida personal de l'individu, alhora que és un element diferenciador respecte de la resta.
- c) El sincretisme religiós i de culte n'és la norma general.
- d) Adrecen el culte a Iaho (divinitat principal) i a la seva esposa, la dea Anat.
- e) No tenen Torà, ni Deuteronomi, i segurament tampoc cap casta sacerdotal d'estirp aaronítica ni levítica.

Els papirs d'Elefantina permeten de constatar que hi visqué una comunitat, la religió de la qual no té en compte ni la reforma de Josies ni la deuteronomística, car el seu culte politeïsta i sincrètic és anterior. De tots els documents trobats a l'illa, la religió jueva està molt ben documentada i testimoniada: els jueus d'Elefantina portaren amb ells la religió dels primers profetes, poc temps abans de la destrucció del Primer Temple (587 aC).

Aquesta religió col·loca el Déu de Judà, Iaho, al centre de la fe. A Elefantina, als encarregats del temple se'ls designa amb el nom de *kohanim*, «sacerdots», mentre que en el culte gentil són anomenats *kemarim*, «sacerdots idòlatres», talment com en la Bíblia.

Els jueus d'Elefantina no veieren cap mal en el fet de tenir un temple propi, malgrat l'existència del Temple de Jerusalem. Tant és així que, quan els sacerdots veïns del déu egipci *Hnum* els destrueixen el temple de Iaho, la comunitat d'Elefantina es veu amb el deure d'escriure al summe sacerdot de Jerusalem, Jehoḥanan, per a demanar la reconstrucció del seu temple (TAD A4.5). En els papirs, els jueus d'Elefantina no són conscients d'estar

21. La data del 622 aC és la primera referència deuteronomica del rei Josies, en què s'eliminen els temples a la diàspora: a partir de llavors, Jerusalem és l'únic centre de culte.

duent a terme, mitjançant aquesta petició i la voluntat de reconstruir el temple de Ieb, una falta gravíssima.

Pels papirs arameus, concretament per la lletra al governador persa Bagohi (TAD A4.7),²² sabem que la comunitat jueva d'Elefantina es mostrà sorpresa pel fet que el summe sacerdot de Jerusalem, Jehohanan, no respongués al seu prec. Heus aquí un extracte de la carta:²³

17. (...) També, abans d'això, en temps en què aquest infortuni ens succeí,
Verso

18. vam enviar una carta al nostre senyor i a Iahoňanan,²⁴ summe sacerdot, i als seus companys, els sacerdots que són a Jerusalem, i a Ostan, el germà 19. d'Ananies, i als prohoms de Judà. Cap carta no ens han enviat d'ençà del mes de Tammuz de l'any 14 del rei Darius²⁵ 20. i fins aquest dia nosaltres vestim roba de sac i dejunem; les nostres esposes, com una vídua s'han tornat. Amb oli no ens ungem pas, 21. ni bevem vi; tampoc, d'ençà de llavors i fins el dia d'avui, l'any 17 del rei Darius,²⁶ cap ofrena, ni encens, ni holocaust 22. no hem ofert pas en aquest temple (...).

3.1. El Panteó d'Elefantina

Els jueus d'Egipte són continuadors d'una religió politeista cananea i aramea. A Elefantina s'hi perpetuà el culte a l'esposa de Iaho, la «reina del cel», que a Elefantina no s'identifica amb Ašera, ans amb la dea Anat. Iaho és el déu nacional, el Senyor del Cel, el Déu (equiparable al Ba'al cananeu).²⁷

22. Aquesta carta (TAD A,4.7), molt ben conservada, és la petició formal d'un escriba oficial (o dos, segons Porten 1996, 139) adreçada al governador persa de Judà, Bagohi, demanant-li sobre la reconstrucció del temple d'Elefantina. Atès que el summe sacerdot de Jerusalem no va respondre la demanda de reconstrucció del temple d'Elefantina (car els jueus d'Elefantina seguien el culte pre-exílic, d'arrels cananees), la comunitat jueva d'Elefantina s'adreça, mitjançant aquesta lletra, a Bagohi, governador persa de Judà (cf. *Memorandum*, TAD A,4.9).

23. Les traduccions en català dels papirs arameus d'Elefantina que apareixen en aquest article són fetes per E. Vernet, a partir de l'edició del text arameu de J. Ribera (2001, 27).

24. D'aquest summe sacerdot, en tenim notícies bíbliques i extrabíbliques. Flavi Josep (*Antiquitates Iudaicae* XI,7,1) ens informa que, després de la successió del summe sacerdot Ioiada^s, Iahoňanan occí dins el temple el seu propi germà Iešúa^s, secundat sens dubte per les autoritats civils. Nehemies (13,28) detalla que un altre germà de Iahoňanan fou expulsat de Jerusalem per Nehemies, pel fet d'haver-se casat amb una filla de Sinuballi^t, governador de Samaria. El summe sacerdot contemporani de Nehemies fou l'avi de Iahóňanan.

25. I. e., entre el 14 de juliol i el 13 d'agost del 410 aC.

26. I. e., l'any 407 aC.

27. Amb relació al tema dels déus del panteó d'Elefantina, vegeu U. Cassuto (1942) i més recentment A. Rohrmoser (2014, 105-152).

En el culte d'Elefantina s'hi troben elements provinents de la Síria septentrional i de Samaria, així com de Jerusalem, que a Elefantina conflueixen i esdevenen una unitat sincrètica: la religió dels jueus d'Elefantina és el resultat de la barreja d'elements distints (Rohrmoser 2014, 151). En els papirs s'hi troben documentats també altres divinitats, que apareixen a l'hora de fer jurament, com són ara Ašimbetel, Anat-betel i Anat-Iaho (parella de Iaho). Quant als noms de persona, la majoria, també són teòfors (per exemple, Iehonatan i Elnatan).

3.1.1. El déu *Yhw* (*ostraka Yhh*)

El déu Iaho, el Senyor del Cel, és el Déu suprem del panteó d'Elefantina i apareix testimoniat constantment en diferents papirs. En el papir TAD C3.15 se'l menciona en el marc d'una recollida de diners per al temple: en aquest papir, Iaho és el déu que rep més monedes, car rep dotze *karš* i sis *šekalim*, mentre que Anat-Betel en rep dotze *karš*, i Ašim-Batel set *karš*.

La posició dominant d'aquest déu en la religió dels arameus jueus permet entreveure que, d'entre els tres-cents noms propis de persona testimoniat en els papirs, d'homes i dones, una quarta part d'aquests noms són teòfors que contenen sufixat normalment l'element *-ia* («Iahu») (Rohrmoser 2014: 107).

Es conserva també un text amb una llista de cent vint-i-dues persones, homes i dones; és una llista d'una contribució amb diners de gent d'Elefantina (TAD C3.15). En aquest document, la majoria dels noms són típicament jueus, cosa que indicaria un alt conservadorisme i potser que hi hauria hagut pocs matrimonis mixtos.²⁸

3.1.1.1. El *trigrammaton Yhw* (*Yhh*) a Elefantina

A Elefantina el *tetragrammaton Yhwh* no hi és testimoniat mai: el nom del Déu Iaho és representat formalment mitjançant el *trigrammaton Yhw* en els papirs o bé *Yhh* en els *ostraka*. La forma del *trigrammaton Yhh* es

28. En mencionem alguns exemples (TAD C3.15): *lín. 124*. Iedaniâ, fill de Gemariâ (*ydnyh br gmryh*); *lín. 129*. Mikaiâ, fill de Iehoišma (*mykyh br yhwšm*); *lín.130*. Ošea, fill de Natan, fill de Hodawiâ (*ʾwšʿ br ntn br hwdwyh*); *lín.132*. Azariâ, fill de Hašul (*ʿzryh br hšwl*); *lín.133*. Iašobiâ, fill de Berekiâ (*yšbyh br brkyh*); *lín.135*. Kilkeliâ, filla de Kaiâ (*k[kl]yh brt kyh*).

dóna tan sols en els *ostraka*, no pas en els papirs. Aquesta forma *Yhh*, fora d'Elefantina, és molt rara.²⁹

La qüestió sobre la vocalització originària de *Yhw* és un tema encara ara controvertit. En les fonts antigues gregues (fonts clàssiques, textos patristics, papirs màgics d'Egipte i un fragment de levític a Qumran) el trobem vocalitzat com a *Ἰαω*.³⁰

3.1.1.2. Epítets del Déu Iaho

A Elefantina, el Senyor del Cel, Iaho, és qualificat amb els epítets següents:

- *Yhw mr² šmy²*, «Iaho, el Senyor dels Cels» (TAD A4.5, 15; A4.7, 15, 27-28; 4.8,27-28).
- *Yhw ʔ² (zy) byb byrt²*, «Iaho, el Déu que és a la fortalesa d'Elefantina» (TAD A47.6).
- *ʔh šmy²*, «Déu del Cels» (TAD A4.9,3-4).
- *yhh šb²t*, «Senyor dels exèrcits» en tres *ostraka* (CG 167konkav 1f.; CG 175 konkav 2; TAD D7.35 konkav 1f.).³¹

Noteu que a en Bíblia hebrea l'epítet de *yhwh Šeba'ôit* no es troba en el Pentateuc; en el Llibre de Samuel i en els Llibres dels Reis hi apareix poques

29. Quant als testimonis epigràfics de *Yhwh* / *Yhw* fora d'elefantina, vegeu Rohrmoser (2014, 111-117). Quant al significat etimològic del nom de Déu, qüestió controvertida encara, vegeu Rohrmoser (2014, 117-118).

30. Quant a les vocalitzacions modernes del *trigrammaton Yhw* a Elefantina (Rohrmoser 2014, 108-110), la vocalització «Yahu» fou emprada per Sayce i Cowley, també Sachau, que la fonamentà en base a uns orígens assiris del nom. La forma «Yahwa» fou l'emprada per Ungnad, partint de la correcta pronúncia del tetragrama. Es basà també en el nom amb la pronúncia teofòrica de l'element diví de Nippur del segle v aC, en el qual el nom de Déu és escrit sil·làbicament com a *Jâ-va*. Quant a la vocalització de la forma per *Jahô*, que és la forma emprada per Orígenes, Teodoret i Diodor Sícul de les fonts antigues, alguns estudiosos francesos (Vincent, Grelot i Briant) vocalitzen així el *trigrammaton Yhw* d'Elefantina i empenen la forma «Iaho». Paral·lelament, la vocalització «Iahu» és l'emprada per l'escola alemanya (Vittmann, Kottsieper, Niehr i Rohrmoser), la qual es basa en la vocalització cuneiforme sil·làbica neobabilònica i neoassíria de les inscripcions. Porten escrigué sempre el *trigramma Yhw* sense vocalitzar.

31. Quant a aquest epítet, rar a Elefantina, vegeu Rohrmoser (2014, 122): «In biblischem Zusammenhang hat dieser Begriff die Funktion eines kultischen Namens von JHWH in Schilo und Jerusalem und dient als ein wichtiges göttliches Attribut in der Zion-Zebaoth-Theologie des Jerusalemer Tempels der salomonischen Zeit. Diese Theologie wirkte noch bis in das 7. Jh. v. Chr. in Judäa nach.»

vegades. El trobem sobretot en el Protoisaïes, en Zacaries, en Malaquies i en els Salms. Des del punt de vista deuteronomístic, es troba únicament en textos, ja que provenen de fonts antigues (vegeu Rohrmoser 2014, 123).

A la costa sirio-llevantina el déu *Yhwh* té com a *πάρεδρος* la dea Ašera. A Elefantina, però, en lloc d'aquesta divinitat hi trobem la dea Anat: la dea Ašera no hi és testimoniada.

3.1.2. Les altres divinitats d'Elefantina

En la llista per a les donacions dels déus del papir TAD C3.15, així com en B7.3 i B7.2 hi apareixen un seguit de divinitats de procedència extrabíblica, que a Elefantina apareixen plegades per al culte israelític dels arameus. Com veurem a continuació, els jueus d'Elefantina retien culte a cinc déus: Iaho, Anat, (Betel), Ašim i Ĥerem.

3.1.2.1. Anat

Anat és una divinitat de procedència nord-occidental, d'etimologia incerta encara (Rohrmoser 2014, 135). Aquesta divinitat apareix testimoniada ja en el segon mil·lenni aC, sobretot en els arxius de Mari (s. XVIII aC).

A Ugarit (s. XIII aC), Anat és la filla del déu Ilu (KTU 1.18 I 15-19) i la germana de Ba'al (KTU 1.3 IV 39); és una dea enèrgica, independent, jove, caçadora i lluitadora: és portadora de l'arc de guerra i de l'espasa. En la mitologia d'Ugarit, Anat és la companya de Ba'al i és una mena de *potniatheron*, guiadora i amansidora de feres. A Ugarit (KTU 1.108, 6-7) se la designa amb els epítets «Senyora dels Regnes», «Senyora del Poder», «Senyora del Cel altíssim».

Segons les troballes fetes a Egipte, Anat i el seu culte arribaren al país del Nil juntament amb els hixses; allí fou venerada fins a temps hel·lenístics i romans (Rohrmoser 2014: 137). A Egipte, la dea Anat no es diferencia d'Astarté, ni per les seves atribucions ni tampoc iconogràficament. Anat és la «Reina del Cel».³²

A Elefantina, Anat és la companya esposa de Iaho. Mentre que, com ja hem dit, a la costa sirio-llevantina, el Déu Iaho/*Yhwh* té com a *páredros* la dea Ašera, a Elefantina hi ha, enlloc d'ella, la dea Anat: Ašera no hi apareix

32. En la Bíblia hebrea, Jeremies es queixa del culte que li reten a Egipte (Jr 7,18; 44,17ss).

mai documentada (Rohrmoser 2014, 150). Si bé la qüestió sobre com Anat ha arribat a ser la companya de Iaho a Elefantina no és pas fàcil de respondre, la seva funció a Elefantina; això no obstant, és més clara d'explicar: com a dea de la guerra, hauria pogut protegir els soldats de la guarnició militar.³³

3.1.2.2. Betel

A Elefantina s'han trobat els noms dels déus següents, compostos mitjançant la sufixació de l'element teòfor «Betel»: Anat-Betel, Ašim-Betel i també Ḥerem-Betel. Actualment es creu que aquests noms podrien ser entesos com a «Anat de la casa de Déu» i «Ašim de la casa de Déu».³⁴

En un principi, la forma «Betel», que apareixia sufixada a Anat, Ašim i Ḥerem, no s'acabava d'explicar. Actualment, els estudis apunten la possibilitat que aquest *Betel* hagi de ser interpretat com a *Betyl*, i.e. la «casa d'El», la «seu de Déu», materialitzat en forma de pedra divinitzada, en forma de «Steinkegel», tal com apunta Rohrmoser (2014, 150). En aquest sentit, el jurament que es realitza sobre l'altar (*msgd*) en el paper TAD B7.3 fóra com un jurament sobre l'altar o una pedra divinitzada, una praxi que encara en el Nou Testament hi apareix testimoniada (Mt 23,16-22). Betel, doncs, «la Casa de Déu», podria fer referència a una divinitat materialitzada en una pedra vivent, divina.

Com a tal, Betel és una divinitat d'origen arameu, no pas fenici, documentada a la franja sirollevantina i coneguda d'ençà del segle VII aC.³⁵ El culte d'aquesta divinitat cal situar-lo a les rodalies de la ciutat d'Alep. El nom hauria sorgit, segons opinió de van der Toorn i Niehr (Rohrmoser 2014, 128), arran del resultat de la divinització de la divinitat local, és a dir,

33. Si hauria pogut ser una dea mare i dea del cel, especial per a la cura de les dones, no es pot deduir d'una manera certa a través dels papirs trobats: arqueològicament, tampoc no se la troba en el marc del culte domèstic.

34. Vegeu, quant a aquest tema, Rohrmoser (2014, 129): «Dass es diese Tendenz gegeben habe, zeige sich auch in der Bildung der Namen Anat-Bethel und Ašim-Bethel in den Papyri von Elephantine. Diese beiden Namen könnten dann 'Anat des Hauses Els / des Gottes' und 'Ašim des Hauses Els / des Gottes' übersetzt werden.»

35. Vegeu, en aquest sentit, Rohrmoser (2014, 127-128) «Der älteste Beleg für diesen Namen findet sich 672 aC, in den Verträgen mit Asarhaddon, bei denen Bethel neben Anat-Bethel unter den Schwurgöttern genannt wird. Daraus geht ebenfalls hervor, dass Bethel ein aramäischer Gott und kein phönizischer unter aramäischer Deckmantel ist.»

d'una Estela o bé una *Betyl*. Els primers colons haurien portat, doncs, el culte de Betel a l'illa d'Elefantina.³⁶

És interessant aquesta puntualització, sobretot quant a l'origen del culte dels jueus arameus d'Elefantina: segons Rohrmoser, l'adoració d'una pedra sacra, divina, hauria vingut de Síria, des d'on s'hauria escampat per l'Àsia Menor i Israel.³⁷

3.1.2.3. Ašim-Betel

Aquesta divinitat ens és coneguda gràcies a la «llista de contribucions» per al temple de Iaho (TAD C3.15). Quant al seu gènere, es desconeix si Ašim-Betel és una divinitat masculina o femenina.³⁸ Com a nom de persona, se'l troba en dos noms propis (dues vegades) com a teòfor en noms d'home:³⁹ Ašimkudurri (TAD C4.8,6) i Ašimram (TAD C4.8,9).

La diferència en la recaptació pecuniària que apareix en el document de la llista de recol·lecta per al temple de Iaho entre Anat i Iaho, d'una banda, i Ašim-Betel, de l'altra (TAD C3.15), és substancial, com hem comentat:

36. Segons els estudis més recents, hi hauria hagut dos significats distints del mot «Betel» a Elefantina: 1) El primer ubica aquesta divinitat en la zona sirollevantina, per tant, d'origen arameu. A Elefantina, el Betel dels papirs s'hauria identificat amb el Déu Iaho: s'han trobat noms de persona en la mateixa família del papir d'Elefantina que combinen el teòfor Iaho i Betel. 2) El segon, entendria aquest *bt'l* d'Elefantina com a «residència de la divinitat» o «pedra sagrada» («Wohnstatt Gottes» / «Heiliger Stein»). En aquest sentit, vegeu Rohrmoser (2014, 133): «So könnte der Zusatz Bethel in der Liste TAD C3.15 bei den Gottheiten Anat und Ašim auf die Art ihrer Darstellung hindeuten: auf die Form einer Massebe ("Ašim-Massebe" und "Anat-Massebe"). Dies würde auch erklären warum Anat in einem Kontext außerhalb des Tempels den Zusatz 'Jahu' erhält.»

37. És interessant, però, que, des del punt de vista dels pobles indoeuropeus, el culte a una pedra divinitzada es coneix ja en els textos hitites del segon mil·lenni aC; i en els pobles aris es venerà i es venera a l'Índia el déu Shiva manifestat materialment en forma de pedra viva. Quant a l'origen d'aquest culte, vegeu Rohrmoser 2014, 134: «Interessant ist diese Erkenntnis vor allem für die Frage, aus welchen Quellen sich die kultischen Vorsetllungen der Judäo-Aramäer von Elephantine schöpfen: Die Verehrung des 'heiligen Steines' weist wiederum nach Syrien, von wo aus sich diese Tradition nach Kleinasien und Israel verbreitete. Das heißt dass die Gemeinschaft der Jahu-Verehrer, die als ihr Heimatland Jehud und nicht Samaria ansieht, zur Zeit der Besiedlung Elephantines eindeutig nord-syrische Elemente des Kultes praktizierte.»

38. Vegeu, en aquest sentit, Rohrmoser (2014, 142) «Meyer hält Ašim-Bethel in Elephantine für eine weibliche Gottheit. Sie sei bei Amos ersäht, der gegen die Schwurpraxis des Nordreichs wetterte. Van der Toorn hält Ašim-Bethel für identisch mit dem männlichen Gott Ašima, der in den aramäischen Inschriften in Taima gefunden wurde.»

39. Per la qual cosa, se'n podria desprendre que a Elefantina es tracta d'un déu masculí. D'altra banda, però, també apareix la dea Anat en noms propis de persona masculins, el qual fet relativitza l'argument anterior.

mentre que Iaho rep dotze *karš* i sis *šekalim*, Anat-Betel rep dotze *karš* i Ašim-Betel set. Vista aquesta evidència, podem parlar de dues divinitats principals (Iaho i Anat) i d'una de secundària (Ašim).

3.1.2.4. Herem-Betel

En el papir TAD B7.2,7 hi trobem un jurament fet per Herem-Betel (l.7): «[...] *ʾl ḥrmbytʾl* (8) *ʾlhʾ* [...]» («per *Herem-Betel*, el Déu»). Com a element teòfor, Herem el trobem a Elefantina documentat en el nom propi de Herem (TAD C4.4,2; C3.15,4) i Heremnatán (TAD B6.4,4).

En l'Antic Testament, el mot hebreu *herem* apareix documentat vint-i-nou vegades, en els quals, majoritàriament, significa «el sant (consagrat a Déu)» (Nm 18,14; Lv 27,21; Dt 3,6; Js 6,18; Ez 44,29; 1Sa 15,15), mentre que en tres casos pren el significat contrari d'«impur», el «no-sant» (Dt 7,26; 13,17 i Js 6,18).

En el Nou Testament se'ns conserva un costum de jurament, segons el qual els fariseus a Palestina jurarien pel seu Santuari, per l'or del Santuari, per l'altar, per l'ofrena de l'altar i pel cel (Mt 23,16-22).⁴⁰ El significat de *ḥrm* en un context de jurament podria significar, doncs, la santedat i el compromís d'aquest jurament, així com el consegüent compliment (Rohrmoser 2014, 151).

3.1.3. Divinitats egípcies: Hnum

A més a més de totes aquestes divinitats, els jueus d'Elefantina retenen culte a algunes divinitats egípcies. En alguns *ostraka* trobats a Elefantina hi apareix el déu egipci Hnum: «Jo et beneixo per Hnum», «Que Hnum et concedeixi salut», etc.

40. Trad. BCI: «Ai de vosaltres, mestres de la Llei i fariseus hipòcrites, que recorreu mar i terra per guanyar un sol prosèlit i, quan el teniu, el feu mereixedor de l'infern el doble que vosaltres! Ai de vosaltres, guies cecs, que dieu: "Si algú fa una prometença jurant pel santuari, no està obligat a res; però si la fa jurant per l'or que hi ha al santuari, queda obligat"! Estúpids i cecs! Què és més important: l'or que hi ha al santuari o el santuari que fa sagrat l'or? I dieu encara: "Si algú fa una prometença jurant per l'altar, no està obligat a res, però si la fa jurant per l'ofrena que hi ha damunt l'altar, queda obligat." Cecs! Què és més important: l'ofrena de damunt l'altar o l'altar que fa sagrada l'ofrena? Per tant, qui fa una prometença per l'altar, jura per l'altar i per tot el que hi és ofert, i qui fa una prometença pel santuari, jura pel santuari i per aquell qui hi resideix, i qui fa una prometença pel cel, jura pel tron de Déu i per aquell qui hi seu».

El déu ʕnum és el déu de la primera cascada del Nil i, per extensió, del riu Nil; és també el déu creador de l'home. Els déus Iaho i ʕnum es troben en un mateix nivell. En els processos judicials també es fa un jurament per a ells.

3.2. *El temple*

La religió dels judeo-arameus d'Elefantina es practicava a través d'un temple i el culte a la divinitat principal, el Déu Iaho, el Senyor del Cel. Aquest culte pot ser resseguit a través de dues fonts principals i directes: els papirs trobats a Elefantina i les troballes arqueològiques que es dugueren a terme al llarg del segle xx a l'illa.

El temple de Iaho a Elefantina fou per als estudiosos de la religió i els arqueòlegs, durant molt de temps, quelcom que meravellà, sobretot des del punt de vista de la possible comparació entre el temple d'Elefantina i el Temple de Jerusalem, car els papirs arameus trobats a l'illa ens en donen una descripció molt detallada.⁴¹

Encara que el culte que es duia a terme al temple d'Elefantina entrava perfectament en l'ortodòxia del judaisme, el que sorprèn més és la seva mera existència, car ja des de molt antic (època de Josuè) existia la idea que el sòl estranger era ritualment impur per a erigir-hi un temple a Iahvè. És més, encara: fins i tot abans de la reforma deuteronomista, la tendència general era la concentració del culte a Jerusalem (amb més o menys èxit). Això no obstant, durant el primer mil·lenni aC es construïren alguns temples fora de Jerusalem, tres dels quals foren especialment cèlebres per raons diverses: el primer, el temple dels samaritans, que es trobava al mont Gerizim, a Samaria, prop de la capital, Siquem; el segon, el temple de Qasr el-Abd d'Hircà, a Araç el-Emir, a Transjordània; i el tercer, el temple d'Onies IV, a Leontòpolis, Egipte (aquests dos darrers, d'època hel·lenística).

El temple d'Elefantina se'l designa en arameu de les maneres següents:

1. Amb el substantiu *ʕagura*, «temple», en la majoria de casos: p. ex. *ʕgwr[?] zy yhh ʕh*, «el temple del déu Iaho» (TAD B2.7).⁴²

41. Els principals documents que testimonien el culte al temple d'Elefantina són els següents: TAD A4.7/8 (petició sobre la reconstrucció del temple); TAD A4.9 i TAD A4.10 (permís sobre la reconstrucció del temple) i TAD C3.15 (llista de retribucions per al temple de Iaho).

42. El substantiu arameu *ʕagura*, «temple» és un manlleu de l'accadi *ekurru*, «temple», el qual, al seu torn, és un préstec del sumeri *É-kur*, «casa de la muntanya». Quant a l'etimologia d'aquest mot i la seva pervivència en les llengües semítiques i indoeuropees, vegeu E. Vernet (2013).

2. Amb el substantiu *byt*: p. ex. *Byt Yhw byb*, «casa de Iaho a Ieb' (TAD A3.3,1); *byt mdbh' zy 'lh šmy' zy byb* (TAD A4.9), «casa de l'altar».⁴³

Des d'un punt de vista del culte, el temple de *Yhw* a Elefantina no era pas gaire diferent del temple de Jerusalem: era la «casa de *Yhw*», una casa-altar on cada dia se li oferien sacrificis d'holocaust, consistents en aliments i encens. Aquest culte diari servia per a garantir la presència contínua de Déu enmig del seu poble.

El temple jueu d'Elefantina degué ser construït segurament en la segona meitat del segle VII aC o bé al principi del VI,⁴⁴ però fou construït abans de la conquesta persa d'Egipte, durant el regnat de Cambises, tal com ho especifiquen els jueus d'Elefantina en una lletra (TAD A,4.7, lin. 13-14):⁴⁵

43. Noteu que el terme *midbah*, «altar» és utilitzat en lloc d'*agura*, «temple» en aquelles cartes adreçades a Bagohi i Delaia de Judea i Samaria: en aquest document s'hi fa un ús, doncs, del *pars* (altar) *pro toto* (temple), vegeu Rohrmoser (2014, 155).

44. La construcció del temple d'Elefantina s'ha posat en relació amb l'oracle d'Isaïes (19,19) que fa referència a l'altar del Senyor (trad. BCI): «¹⁹Aquell dia, al mig del país d'Egipte hi haurà un altar dedicat al Senyor, i a la frontera hi haurà una pedra erigida en honor d'ell. ²⁰Serà un senyal i un testimoni que el Senyor de l'univers és present al país d'Egipte». En aquest sentit, vegeu Schalit (2007, 311b).

45. Oferim la traducció completa del paper (TAD A,4.7), la petició a Bagohi, governador persa de Judà, sobre la reconstrucció del temple d'Elefantina (trad. d'E. Vernet a partir de l'edició del text arameu de J. Ribera [2001, 28-29]):

Recto. 1. Al nostre senyor Bagohi, governador de Judà, dels teus servents, Adonies i els seus companys, els sacerdots que són a la fortalesa d'Elefantina. El benestar 2. del nostre senyor; que el Déu del Cel el demani en abundància a tothora!, i que t'atorgui gràcia davant del rei Darius i 3. dels prínceps de palau més de mil vegades: que t'atorgui llarga vida, que siguis feliç i fort en tot temps. 4. Ara, el teu servent Adonies i els seus companys talment parlen:

«Al mes de Tammuz de l'any 14 del rei Darius, quan Aršamas 5. va sortir i es dirigí envers el rei, els sacerdots del déu Hnum que són a la fortalesa d'Elefantina, d'acord amb Vidranga, que era governador aquí, (deien): 6. «Certament, el temple del Déu Iaho de la fortalesa d'Elefantina, que el facin desaparèixer d'allà». Després, aquest Vidranga, 7. desgraciat!, va enviar una carta a Nafin, el seu fill, que era cap de la tropa a Siene, a la fortalesa, dient: «Quant al temple de la fortalesa d'Elefantina, 8. que el destrueixin!». En acabat, Nafin va menar-hi els egipcis amb les altres tropes. Van venir a la fortalesa de Ieb amb les seves armes, 9. van entrar en aquest temple i el van destruir arran de terra: les columnes de pedra que hi havia allí les van esberlar. També hi havia cinc pòrtics 10. de pedra, treballats amb pedra picada, que es trobaven en aquest temple, i van ser destruïts, com també sengles portes dretes i frontisses; 11. aquestes portes eren de bronze i la seva teulada, de fusta de cedre: tot això, amb la resta d'objectes de fusta i altres coses que allí 12. hi havia, al foc ho van cremar; i també els bols d'or i plata i les coses que hi havia en aquest temple, totes, les van rapinyar 13. i les van fer seves.

I d'ençà del temps del rei dels egipcis, que els nostres avantpassats van construir aquest temple a la fortalesa d'Elefantina. I quan Cambises va envair Egipte, 14. aquest temple el va

Els papirs ens informen del fet que l'any 410 aC el temple d'Elefantina fou destruït pels sacerdots del temple veí de Hnum (Cowley 1923, 30). El motiu d'aquesta destrucció sembla l'enuig que els sacerdots del déu egipci Hnum sentien pel sacrifici cruent que oferien els jueus, car, per als egipcis, els animals que els jueus sacrificaven, xais per a la Pasqua, eren animals sagrats per a Hnum (Cowley 1923, 21).⁴⁶

Tres anys després de la destrucció del temple de Iaho, els jueus d'Elefantina escriuran al governador persa de Judà per a demanar-li permís per a reconstruir el temple: s'ha conservat el text íntegre de la carta. Els jueus d'Elefantina obtingueren finalment el vistiplau per a la reconstrucció del temple, però amb la condició que els sacrificis d'animals no s'hi fessin més: únicament hi eren permeses les ofrenes vegetals (Porten 1968, 292).

trobar construït; llavors, els temples dels déus egipcis, tots, van ser destruïts; contra aquest temple, però, ningú no va fer cap malvestat. 15. I havent-se succeït les coses d'aquesta manera, nosaltres, amb les dones i els fills, ens vestíem amb roba de sac, dejunàvem i pregàvem a Iaho, el Senyor del Cel, 16. el qual ens ha protegit d'aquest Vidranga: *els gossos s'han tret la cadena de les seves potes*.

(Ara) totes les possessions que va adquirir s'han perdut i tots els homes 17. que van buscar la desgràcia d'aquest temple, tots, van ser morts: els vam veure. També, abans d'això, en temps en què aquest infortuni ens succeí, *Verso* 18. enviarem una carta al nostre senyor i a Iahoḥanan, summe sacerdot, i als seus companys, els sacerdots que són a Jerusalem, i a Ostan, el germà 19. d'Ananies, i als prohoms de Judà. Però cap carta no ens han enviat d'ençà del mes de Tammuz de l'any 14 del rei Darius 20., de manera que fins al dia d'avui nosaltres vestim de sac i dejunem; les nostres esposes, com una vídua s'han tornat. (Amb) oli no (ens) unguim pas, 21. ni bevem vi; tampoc, d'ençà de llavors i fins el dia (d'avui), l'any 17 del rei Darius, cap ofrena, ni encens, ni holocaust 22. no hem ofert pas en aquest temple. Ara, els teus servents, Iedonies i els seus companys i els jueus, tots els prohoms d'Elefantina, talment diuen:

23. «Si al nostre Senyor li sembla bé, que permeti, així, el projecte de reconstruir aquest temple, ja que a nosaltres no ens han permès de reconstruir-lo. Mira pels teus protegits i aliats 24. que es troben aquí a Egipte. Una carta cal que els sigui enviada, de part teva, sobre el temple del Déu Iaho 25. per a reconstruir-lo a Elefantina: perquè sigui construït com abans i perquè l'ofrena, l'encens i l'holocaust siguin oferts 26. sobre l'altar del déu Iaho, en nom teu. I nosaltres preguem per tu en tothora, nosaltres i les dones, i els nens i els jueus: 27. tots els que som aquí. Si així ho féssiu/n, fins que aquest temple sigui reconstruït, llavors, tindràs més recompensa de part de Iaho, el Déu 28. del Cel, que no pas un home que li oferís un holocaust i sacrificis per valor d'un miler de talents de plata i or. Sobre aquest afer 29. t'hem escrit per a fer-te'l saber. També, totes aquestes informacions les hem enviades en una carta en nom nostre a Dalia i Shelamia, fills de Sinuballit, governador de Samaria. 30. Tampoc, de tot això que ens ha passat, Arsama no en sabia res». El 20 de Marḥeswan de l'any 17 del rei Darius".

46. D'aquests esdeveniments, en tenim una descripció molt detallada en els papirs TAD A4.5 i TAD A4.7, líns. 4-9.

Aquesta notícia la conserva el *memorandum* (408? aC) de la resposta a Bagohi (TAD A4.9), el qual, per un atzar extraordinari, ens ha llegat l'ajut mnemotècnic del missatger que, havent portat a Jerusalem i a Samaria les lletres de Iadania, retornà a Egipte la resposta comuna de Bagohi, governador de Judà, i de Delaia, governador de Samaria. El governador de Judà s'entengué, doncs, amb el fill de Sinuballit: ambdós governadors fan una demanda al sàtrapa d'Egipte, a diferència del summe sacerdot de Jerusalem (Iahohanán), per tal d'obtenir justícia per als seus protegits. El text escrit és un simple memoràndum que resumeix el missatge que s'ha de reproduir oralment: el missatger, doncs, va prendre nota de manera gairebé «telegràfica» d'allò que havia d'exposar (TAD A4.9):

1. Memoràndum de Bagohi i Dalaia. Ells van dir-
2. me: memoràndum. Això hauràs de dir a Egipte
3. davant d'Aršam: «Pel que fa a l'altar del Déu
4. del Cel que es troba a la fortalesa d'Elefantina, ja estava construït
5. d'antic, abans de Cambises.
6. Vidranga, aquest miserable!, el va destruir
7. l'any 14 del rei Darius:⁴⁷
8. que sigui reconstruït⁴⁸ al seu lloc, tal i com ho havia estat abans,
9. i que ofereixin l'ofrena⁴⁹ i l'encens sobre
10. aquest altar, perquè ja d'antic
11. es feia així».

En aquest memoràndum, Bagohi, governador de Judà, juntament amb Delaia bar Sinuballit, governador de Samaria, concedeix el permís tan anhelat per a la reconstrucció del temple de Iaho a Elefantina, així com per a l'oferiment de l'encens. Neguen, emperò, el permís per als sacrificis, amb la finalitat d'evitar problemes amb els egipcis i sacerdots del déu Hnum.

La resposta afirmativa mostra l'antagonisme entre el governador persa, aliat dels samaritans, i el summe sacerdot jueu. Amb el temple ja reconstruït, es renovà la vida religiosa d'aquesta comunitat jueva durant un segle, fins a l'arribada d'Alexandre. No se sap per quant de temps, després

47. I. e., l'any 410 aC.

48. Aram. *lmbnyh* (למבניה), lit. «per a reconstruir-lo»; es tracta d'un infinitiu constructe final, sintàcticament molt relaxat, que per context adopta el valor d'un imperatiu impersonal.

49. *Mnh̄t*? és un hebraisme en l'arameu d'Elefantina (hbr. *minhâ*, «ofrena»). *Minhâ* és normalment un sacrifici incruent; al llibre de Levític apareix fet normalment de farina, fruita, espigues, oli o encens. El ferment (llevat) i la mel són aliments prohibits, perquè corrompen l'element natural. El terme arameu genuí per a ofrena és *qorban* (*qrb*, «atansar»); *qorban*, «el que s'atansa a l'altar»).

d'aquest fet, va continuar vigent el temple de Iaho a Elefantina. Malauradament, les informacions de la comunitat, en els papirs trobats s'estronquen d'una manera abrupta l'any 399 aC.

3.2.1. Descripció del temple d'Elefantina

La descripció del temple d'Elefantina, present en el papir TAD A4.7,9-13 (papir 30 de Cowley), ens informa dels materials amb què era bastit el temple (TAD A4.7,8-13):

8. (...) Després Nafín va dirigir-hi els egipcis amb les altres tropes. Van venir a la fortalesa de Ieb amb les seves armes,
9. van entrar en aquest temple i el van destruir arran de terra: les columnes de pedra que allà hi havia les van esberlar. També hi havia cinc pòrtics
10. de pedra, construïts de pedra picada, que es trobaven en aquest temple, i van ser destruïts, i també sengles portes dretes i sengles frontisses;
11. aquestes portes eren de bronze i el seu recobriment, de fusta de cedre; tot això amb la resta de coses de fusta i altres objectes que allí
12. hi havia, al foc ho van cremar; i també els bols d'or i plata i les coses que hi havia en aquest temple, totes, les van rapinyar
13. i *les van fer seves*. I d'ençà del temps del rei dels egipcis, que els nostres avantpassats van construir aquest temple a la fortalesa d'Elefantina. I quan Cambises⁵⁰ va envair Egipte (...).

Gràcies a aquest papir sabem que el temple de Iaho a Elefantina era fet dels materials següents: era bastit amb columnes de pedra; tenia cinc pòrtics de pedra picada (lin. 9-10), cinc portes de bronze amb sengles frontisses, igualment de bronze; el sostre era fet de bigues de fusta de cedre, importades probablement del Líban;⁵¹ de mobles de fusta; i tenia una vau cultural, per a les ofrenes, d'or i plata.

3.2.2. Notícies sobre el temple

La primera notícia que tenim del temple d'Elefantina en papir data del 447 aC. Sabem, però, per referències internes en el papir de Bagothi (TAD A4.9, lin. 3-5), que l'any 525 aC ja existia, quan Cambises conquerí Egipte,

50. És a dir, Cambises II, Fill de Cir el Gran.

51. Porten veïe en aquest material un paral·lel amb el Temple de Jerusalem, vegeu Rohrmoser (2014, 159).

perquè es diu que no el destruï, a diferència dels temples egipcis, que foren destruïts.

Però uns quants anys més tard (399 aC) la comunitat d'Elefantina desapareix completament de la documentació i, per tant, desapareix de la faç de la terra: no se'n torna a tenir més notícies.

3.2.3. Destrucció del temple d'Elefantina

Com ja hem comentat, sembla que el temple de *Yhw* a Elefantina va ser finalment restaurat, després d'una llarga activitat diplomàtica.⁵² De tot plegat, el resultat final va ser la prohibició de realitzar-hi sacrificis cruentos d'animals, com ja hem comentat (TAD A4.9, lín. 8-10).

Els jueus d'Elefantina sentien una dependència de Jerusalem i del Temple, que no era únicament una qüestió de fe, de culte i d'observació de les festes. En general, existien vincles molt estrets que van lligar la diàspora amb Jerusalem durant tot el temps que va durar l'Imperi Persa, i que es van mantenir i intensificar posteriorment durant els períodes hel·lenístic i romà.

Les relacions amb els sacerdots del temple del déu egipci *Hnum* no van ser mai bones. N'és un exemple el conflicte que va tenir lloc l'any 410, quan el governador persa Aršames va marxar de la província per a fer una visita al rei. Llavors, els sacerdots del déu *Hnum* van demanar al governador que s'havia quedat a la província que els permetés de destruir el temple de *Iaho* i una part d'un magatzem reial que hi havia a la vora, per a poder construir un mur que els separés de la guarnició jueva. Aquesta és la traducció del papir (TAD A4.5):⁵³

52. Si en fem una recapitulació, aquests són els esdeveniments que se succeïren, pas a pas. De primer, el temple d'Elefantina és destruït pels sacerdots del déu *Hnum*, l'any 14è del rei Darius (410 aC). Si bé Jerusalem no els dóna permís per a la reconstrucció —car, segons la reforma del rei Josies, l'únic temple vàlid és el de Jerusalem—, això no obstant, el governador persa de Samària els ho permetrà, però prohibirà de fer-hi sacrificis cruentos. El temple d'Elefantina, llavors, torna a ser reconstruït, però novament serà destruït el segle IV amb la revolta egípcia contra els perses, i. e., els seus aliats. Finalment, la insurrecció nacional egípcia expulsarà els perses i els jueus del país.

53. El papir TAD A4.5., un esborrany datat del 410 aC, ens relata els incidents esdevinguts al temple. Aquest papir, juntament amb d'altres, fou comprat a un comerciant de Luxor l'any 1898/99 i fou publicat l'any 1903 (abans, per tant, de les grans troballes papirologiques del 1906 a l'illa d'Elefantina).

1. (Mentrestant) nosaltres hem estat injuriats en gran manera. Els destacaments d'egipcis es van rebel·lar: nosaltres no hem pas abandonat el nostre lloc 2. i res de dolent no se'ns ha estat trobat.

En l'any 14è del rei Darius,⁵⁴ quan el nostre senyor Aršam 3. va dirigir-se a aquest rei, aquest fou el delictes que els sacerdots del déu Hínum van dur a terme a la fortalesa d'Elefantina 4. juntament amb Vidranga, que era governador aquí. Li donaren plata i altres béns.

Hi ha una part 5. de la sitja del rei que és a la fortalesa d'Elefantina; l'han destruïda; han construït un mur al bell mig de la fortalesa d'Elefantina.

Columna II (hi manquen tres o més línies)

6. I, ara, aquest mur es troba construït al bell mig de la fortalesa. Hi ha un pou que és construït 7. dins la fortalesa i d'aigua no n'hi manca pas per a abeurar la guarnició, de tal manera que, si (la tropa) s'hi atrinxerés, hi hauria 8. en aquest pou aigua potable. Doncs els sacerdots del déu Hínum, aquests, han estroncat aquest pou.

Si una recerca 9. és duta a terme pels jutges, els policies i els escoltes a sou de la província de Tšetres, 10. es farà saber al nostre Senyor, amb referència a (tot) això, el que nosaltres diem. També nosaltres n'hem estat separats [...].

Tement la destrucció del temple de Iaho, els jueus van escriure una carta queixant-se a les autoritats jueves de Jerusalem, al governador Bago-hi, al summe sacerdot Johanan i als nobles de Judea. També van enviar un carta als germans de Sinuballiç, governador de Samaria, i una segona carta de queixa a Bago-hi, demanant al governador que se'ls concedís permís per a restaurar el temple d'Elefantina i el seu culte sacrificial (veg. TAD A4.7).⁵⁵

54. I. e., entre el 14 de juliol i el 13 d'agost del 410 a.C.

55. Sembla que finalment el temple de *Yhw* es va poder reconstruir, tal i com s'explicita en el *Memorandum* (TADA,4.9), segons el qual, el missatger, havent portat a Jerusalem i a Samaria les lletres de Iadania, retornà a Egipte la resposta comuna de Bago-hi, governador de Judà, i de Delaia, governador de Samaria. El governador de Judà s'entengué, doncs, amb el fill de Sinuballiç: ambdós governadors fan una demanda al sàtrapa d'Egipte, a diferència del summe sacerdot de Jerusalem, per tal d'obtenir justícia per als seus protegits. En aquest memorandum, Bago-hi, governador de Judà, juntament amb Delaia bar Sinuballiç, governador de Samaria, concedeix el permís tan anhelat per a la reconstrucció del temple de Iaho a Elefantina, així com per a l'ofertament de l'encens. Els neguen, emperò, permís per als sacrificis, amb la finalitat d'evitar problemes amb els egipcis (i sacerdots del déu Hnum). La resposta afirmativa mostra l'antagonisme entre el governador persa, aliat dels samaritans, i el summe sacerdot jueu. Amb

4. EGIPTE DESPRÉS DEL 399

La posició dels jueus es debilità arran de l'ascensió del poder egipci: amb l'expulsió dels perses d'Egipte al final del segle v aC i la pujada de l'imperi egipci, la posició dels jueus d'Elefantina empitjorà, tal com ens informa el papir TAD A4.5, document que palesa les picabaralles entre els egipcis i jueus d'Elefantina, que foren danyats perquè eren pocs.

Els últims anys de la dominació persa de Palestina es caracteritzen per les campanyes que van emprendre per sufocar les nombroses insurreccions que sorgien, especialment a la zona de la costa. El fundador de la dinastia XXIX egípcia va restablir l'autonomia d'Egipte i va fer incursions a la costa llevantina fins a Gézer. El seu successor va arribar fins a Tir, Sidó i més al nord, seguint la costa.

Pels volts de l'any 380 aC els perses van tornar a ocupar la regió, i el 360 aC les satrapies més occidentals es van tornar a alçar contra els perses, amb l'ajuda d'Egipte. L'última rebel·lió va ser la de Sidó (345 aC), que els perses van reprimir molt durament. Uns dos anys i mig més tard (343/2 aC), els perses van reconquerir Egipte; però aquesta va ser la darrera victòria militar de l'imperi aquemènida, car el 334/3 aC Alexandre el Gran conquereix la zona i destrueix l'imperi persa.⁵⁶

5. CONCLUSIONS

La troballa dels papirs d'Elefantina a principis del segle xx generà, entre els estudiosos, una gran admiració, no sols per l'antiguitat de la troballa, car els documents són datables d'època de domini persa a Egipte, ans també pel contingut històric que revelen, així com pel tipus de llengua en què havien estat escrits.

Des del punt de vista lingüístic, aquests documents són un preuat testimoni d'un arameu d'època imperial que té particularitats molt genuïnes, que el fan ja molt distint de l'arameu antic que trobem en les inscripcions: la llengua aramea a Elefantina mostra un grau evolutiu important, sobretot quant a l'ús del sistema verbal (ús de la conjugació prefixada, sufixada i ús reiterat de perífrasis verbals amb un verb auxiliar que l'apropen més a una

el temple ja reconstruït, es renovà la vida religiosa d'aquesta comunitat jueva durant un segle, fins a l'arribada d'Alexandre.

56. Alexandre va mantenir la política persa de no intervenir en les qüestions religioses dels pobles conquerits. És llavors quan el summe sacerdot de Jerusalem es va convertir en representant directe del poble de Judea davant dels governants macedonis.

llengua indoeuropea, que no pas a una llengua semítica, els trets de la qual, més tard, es troben en l'hebreu mixnaic).

Des del punt de vista de la història i de la religió, aquests papirs arameus ens informen de detalls que fins llavors desconeixíem: la presència d'una guarnició militar jueva a l'illa, formada per famílies jueves benestants, que segueixen un culte prebíblic i preexílic, politeista i cananeu, amb un temple com a seu de culte i amb Iaho, el Senyor del Cel, com a Déu principal. Per totes aquestes característiques, doncs, els papirs d'Elefantina configuren un corpus documental de primer ordre en tots nivells: històric, religiós, filològic i lingüístic.

6. BIBLIOGRAFIA

- BOHAK, G., «Ethnic Continuity in the Jewish Diaspora in Antiquity», en John R. BARTLETT (ed.), *Jews in the Hellenistic and Roman Cities*, Londres – Nova York (NY): Routledge 2002, pp. 175-192.
- BRESCIANI, E. – KAMIL, M., «Le lettere aramaiche di Hermopoli», en E. VOLTERRA – S. MOSCATI – G. L. DELLA VIDA (eds.), *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, Memorie*, Serie 8 vol. 12 fasc. 5, Roma 1966, pp. 357-428.
- CASSUTO, Umberto, «The Gods of the Jews at Elephantine», *Qedem* 1 (1942) 47-52.
- COWLEY, A. E., *Aramaic Papyri of the fifth century B.C.*, Oxford: Clarendon Press 1923.
- , «Some Egyptian Aramaic Documents», *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology* 25 (1903) 202-208, 259-263.
- DRIVER, Godfrey Rolles, *Aramaic Documents of the Fifth Century BC*, Oxford: Clarendon Press 1957.
- KAISER, W., *Elephantine: the Ancient Town*, Cairo: Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Kairo 1998.
- KRAELING, Emil G. (ed.), *Brooklyn Museum Aramaic Papyri. New Documents of the Fifth Century B. C. from the Jewish Colony At Elephantine*, New Haven (CT): Yale University Press 1953.
- KUTSCHER, E. Y., «An Aramaic Scroll from the Fifth Century», *Qedem* 2 (1945) 66-74.
- LINDENBERGER, James M., *Ancient Aramaic and Hebrew letters*, Atlanta (GA): Society of Biblical Literature 2003.
- MEYER, E., *Der Papyrusfund von Elephantine. Dokumente einer jüdischen Gemeinde aus der Perserzeit und das älteste erhaltene Buch der Weltliteratur*, Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung 1912.

- PORTEN, Bezalel, *Archives from Elephantine: The Life of an Ancient Jewish Military Colony*, Berkeley (CA): University of California Press 1968.
- , «Did the Ark Stop at Elephantine», *Biblical Archaeology Review* 21/3 (1995) 54-67, 76-77.
- , «Elephantine and the Bible», en L. H. SCHIFFMANN (ed.), *Semitic Papyrology in Context*. Leiden: Brill 2003, pp. 51-84.
- PORTEN, B. – YARDENI, A. (eds.), *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt*, 3 vols., Jerusalem: The Hebrew University 1986-1993.
- RIBERA-FLORIT, Josep, *Crestomatía del arameo clásico-oficial*, Barcelona: Universitat de Barcelona 2001.
- ROHRMOSER, Angela, *Götter, Tempel und Kult der Judäo-Armäer von Elephantine. Archäologische und schriftliche Zeugnisse aus dem perserzeitlichen Ägypten*, Münster: Ugarit Verlag 2014.
- ROSENBERG, S. G., «The Jewish Temple at Elephantine», *Near Eastern Archaeology* 67 (2004) 4-13.
- SACHAU, Eduard, *Aramaäische Papyrus und Ostraka aus einer juedischen Militaer-Kolonie zu Elephantine*, 2 vols, Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung 1911.
- SAYCE, A. H. – COWLEY, A. E. (eds.), *Aramaic Papyri Discovered at Assuan*, London: Moring 1906.
- SIKENIK, E. L. – KUTSCHER, E. Y., «A Passover Ostrakon from Elephantine», *Qedem* 1 (1942) 53-56.
- TAD: PORTEN, B. – YARDENI, A. (eds.), *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt*, 3 vols., Jerusalem: The Hebrew University 1986-1993.
- VERNET, Eulàlia, «Sumerio É.KUR, acadio *ekurru*, arameo *ʾeg/kura*, griego *agorá*: una nueva aportación etimológica», en *Seven Centuries of Oriental Studies in Salamanca*, Winona Lake(IN): Eisenbrauns 2013, pp. 159-169.
- YARON, Reuven, *Introduction to the Law of the Aramaic Papyri*, Oxford: Clarendon Press 1961.
- , «The schema of the aramaic legal documents», *Journal of Semitic Studies* 2 (1957) 33-61.
- , «Aramaic marriage contracts from Elephantine», *Journal of Semitic Studies* 3 (1958) 1-39.